

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛАКАНІВСЬКОЇ ТОПІКИ В ДИСКУРСІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ ТА СТРУКТУРАЛІЗМУ

Зроблена спроба на підставі вчення Жака Лакана переглянути існуючі погляди щодо бінарної опозиційності поміж герменевтичними і структуралістичними методологіями, здійснити пошук консенсусу між ними, що відповідає загальнокультурним тенденціям в епоху постмодернізму.

Ключові слова: герменевтика, структурний («символістський») психоаналіз, структуралізм, «Реальне-Уявне-Символічне», «Текст-Читач-Літературна критика», художній образ.

Демянюк М. Б. Интерпретация лакановской топикой в дискурсе литературной герменевтики и структурализма.

Сделана попытка на основании учения Жака Лакана пересмотреть существующие взгляды на бинарную оппозиционность между герменевтикой и структуралистскими методологиями, осуществит поиск консенсуса между ними, отвечающего общекультурным тенденциям в эпоху постмодернизма.

Ключевые слова: герменевтика, структурный («символистский») психоанализ, структурализм, «Реальное-Воображаемое-Символическое», «Текст-Читатель-Литературная критика», художественный образ.

Demianiuk M. B. Interpretation Lacanian topics in the discourse of literary hermeneutics and structuralism.

The attempt on the basis of the teachings of Jacques Lacan revise the existing views on the binary opposition between hermeneutic and strukturalistychnymy methodologies, search for consensus between them corresponding to a pan trends in the era of postmodernism.

Key words: hermeneutics, structural (symbolist), psychoanalysis, structuralism, “Realistic-Imagined-Symbolic”, “Text-Reader-Literary criticism”, artistic character.

Процес формування структуралістської методології в літературознавстві розпочинає праця Фердінана де Сосюра «Курс загальної лінгвістики», в основі якої лежить концепція мовного знаку як єдності позначення й позначеного. Подальші дослідження у цьому напрямку (К. Леві-Строс, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Лакан, О. Потебня, В. Шкловський) ґрунтувалися на перенесенні структурно-семантичних методів у різноманітні гуманітарні сфери, що дає можливість говорити про існування певної інтертекстуальної семіотичної моделі, яка виявляється на різних рівнях функціонування літературного тексту. Загальновідомо, що поштовхом в розвитку структуралізму стали бінарні опозиції на кшталт мова-мовлення, семіотика – семіологія, синтагматичні відношення – асоціативні відношення тощо.

Ланцюг набуває подальшого продовження в контексті сучасного літературознавства. Зокрема, Н. Зборовська, опираючись на дослідження російського вченого Г. Косікова «Структура и/ или текст», відводить структуралізму опозиційну роль щодо герменевтики, видовжуючи ланцюг бінарною опозицією структуралізм-герменевтика. «Структуралізм постав як опозиція до герменевтики, що ґрунтувалася на розумінні, яке не зводилося до діяльності інтелекту, логічних операцій та аналізу, а передбачало інтуїтивне осягнення тексту (схоплення його як цілого) та раціональне пояснення цього безпосереднього розуміння», і далі «...структуралісти – літературознавці не визнають інтерпретаційної методології» [7, с. 194]. Проте структурний «символістський» психоаналіз Ж. Лакана, який означив актуальність та універсальність дослідження взаємодії поміж об'єктами, суб'єктами та мовою, дає можливість припустити існування певної аналітичної моделі, яка всупереч усталеній бінарній опозиції структуралізм-герменевтика, виявляє їх певну співзвучність, що цілком відповідає мотивам постмодерної неконфліктності. Як зазначено у вищеназваній праці Н. Зборовської: «Лаканівське структурне розігрування фрейдівського психоаналізу спричинило активне розгортання інтерпретаційної постструктурної методики в другій половині ХХ століття»

[1, с. 235]. Прикметно, що Ришард Нич, польський теоретик та історик літератури, у книзі «Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство», поділяючи різноманітні в літературознавстві погляди на два основних напрямки, нову критику, феноменологію, традиційні герменевтичні та психоаналітичні структуралістські та семіотичні підходи відносить до одного – першого напрямку [2, с. 97].

Поєднання різних тенденцій, їх існування за принципом доповнення є, на думку Ю. Лотмана, найбільш продуктивним в сучасній культурній ситуації [3]. Так, в енциклопедії постмодернізму в статті, присвяченій бінарному, зазначено: «Культура постмодерна, по рефлексивній оцінці постмодерністської філософії, орієнтована на принципіальне сняття самої ідеї жорстко лінійної опозиційності, виключаючої можливість Б. як такого... Важливішою парадигмальною презумпцією постмодерністського типу філософування є презумпція відмови від інтерпретації суб'єкт-об'єктних відносин як опозиції» [4, с. 79].

Зразком можливості єднання різноманітних методів є вчення структурного психоаналізу Ж. Лакана, на становлення якого значною мірою вплинули екзистенціалізм Гайдеггера, структурна лінгвістика Сосюра, структурна антропологія Леві-Строса. Його семінари відвідували Поль Рікер, Жак Деріда, Ролан Барт, Юлія Кристева... Принагідно підкреслимо: К. Леві-Строс, Р. Якобсон, Р. Барт є знаковими постатями структуралізму, М. Гайдеггер, П. Рікер – засновники герменевтики. Загалом, спектр різноплановості властивий інтересам Лакана, адже, як відомо, у полі його зору були різноманітні наукові сфери, зокрема лінгвістика, етика, естетика, математика тощо. Як підкреслює В. Мазін в книзі «Введення в Лакана»: Лакан перебуває в стані постійної рефлексії про межі своєї дисципліни і відносинах з сусідніми науками. Язик самого психоаналіза – язык пограничний: його теорії опинились востребованими і в етиці, і в політиці, і в естетиці, і в філософії, і в критичній [5, с. 3]. Цікаво, на відміну від Фрейда,

окрім класичного мистецтва Лакан активно цікавився сучасною літературою, живописом, особливо сюрреалізмом, кінематографом. Багатогранність поглядів, поліаспектність вчення Лакана дозволяють спроби «про – читання», інтерпретації структурного психоаналізу, зокрема його топіки, через категорії герменевтики, пошуку відповідних аналогій у дискурсі зазначених методів, що передбачає можливість дещо відійти від антиномії при трактуванні співвідношення герменевтика-структуралізм. «Символістський» психоаналіз, який викликав неабиякий інтерес як і в полі герменевтики, так і структуралізму надає можливість пошуку компромісу зазначених методологій.

Прикметно, що на взаємодію герменевтики зі структуралізмом вказує Гадамер. У статті «У затінку нігілізму» він наголошує: «Таким чином, ми зробили ще один крок уперед (якщо його зафіксувала загальна теорія методів герменевтики) – я маю на увазі численність можливих ракурсів в інтерпретації. Слідом за Шляйєрмахером, Август Боек розрізняє чотири такі ракурси: граматична інтерпретація, інтерпретація за родами, історична інтерпретація, психологічна інтерпретація. Особисто я дотримуюсь тієї думки, що всі чотири ракурси інтерпретації можна поширити, й гадаю, приміром, що саме структуралізм і демонструє таке поширення, чи те стосується міфічних сюжетів грецької трагедії, чи розуміння поетичної форми мови» [6, с. 269].

Однією із знакових праць постфройдизму є славнозвісна «Стадія дзеркала» та її роль у формуванні функції «Я» Ж. Лакана, яка стала поштовхом до активного розгортання сучасної інтерпретаційної методики. Йдеться про слово, як метод означення себе, яке водночас відокремлює і єднає з Іншим. Припускаємо, бінарна структуралістська модель «Я» та «Інший» може набувати метафоричного значення в різноманітних наукових дисциплінах. У даній праці наголос робиться на тому етапі розвитку дитини (6-18 місяців), коли вона починає впізнавати своє відображення, що свідчить про проходження первинного механізму ідентифікації. Відбувається зустріч з дзеркальним відображенням-двійником (метафора Уявного образу, «Імаго»), що

радикальним чином впливає на подальше становлення особистості. Вважаємо, що перше прочитання твору дещо порівнюється з першим впізнанням себе в дзеркалі, що і в тому, і в іншому випадку накладає відбиток на подальшому існуванні суб'єкта. Так, у площині рецептивної естетики Г. Яусс у статті «Естетичний досвід і літературна герменевтика» серед іншого наголошує на важливості саме першого сприйняття літературного твору: «Літературний твір як партитура тією мірою стає інсталяцією розуміння, якою читач у своєму зверненні до другого прочитання або ж в «осучасненні прочитаного нанового у знанні про ціле» верифікує за змістом тексту те, що постало перед ним як можливий сенс при першому естетичному сприйнятті» [7, с. 295].

«Твір мистецтва, який про щось повідомляє, влаштовує очну ставку читача з самим собою», зазначає Г. Гадамер у статті «Естетика і герменевтика», і далі: «Для реципієнта зрозуміти мистецький твір означає неминуче зустрітися з самим собою» [6, с. 13], що натякає на співзвучність дзеркального мотиву Ж. Лакана та текстового Г. Гадамера. «Твір не тільки говорить кожному з нас відоме: «Це ти, проголошуючи це серед радісного й кошмарного жаху водночас. Він ще й каже нам: «Ти повинен змінити своє життя» [6, с. 15]. Дещо подібні міркування в контексті зустрічі людини зі своїм дзеркальним відображенням висловив Ж. Лакан. У наступній статті «Актуальність прекрасного» Гадамер, подібно до Лакана, робить наголос на ідентифікації, з тією відмінністю, що розглядає цей процес в площині літературного твору: «Я ідентифікую щось із тим, що було або є, і тільки ця ідентичність становить зміст твору» [6, с. 73]. Отож, у світлі вищезначеної проблематики доцільно припустити, що поміж лаканівським символічним трактуванням Дзеркала та потрактуванням Твору школою герменевтики існує певна аналогія, адже в даному контексті і Дзеркало, і Твір є засобами впізнання Себе і пізнання Себе та Іншого.

Якщо вести мову про рецептивний аспект сприйняття, то поза сумнівом лишається те, що читач уподібнюється з героєм, переймається його

міркуваннями та почуттями, що цілком відповідає вказівкам Ж. Лакана розуміти стадію дзеркала «как некую идентификацию во всей полноте смысла, придаваемого этому термину анализом, а именно, как трансформацию, происходящую с субъектом, когда он берет на себя некий образ» [8, с. 58]. Видовжуючи себе літературним твором читач впізнає своє реальне Я в нових, необов'язково існуючих в реальному житті, обставинах, адже Твір випереджує досвід читача, так само, як і «ликующее понятие своего зеркального образа» не відповідає внутрішньому хаотичному досвіду дитини. Лише через порядок Уявного „у якому «...в двойственном отношении стремится завершиться мир его изготовления» [8], стає можливим осягнення себе. Таким чином, світом художнього твору, словом Іншого, яке уподібнилося із прихованим власним, мовби в дзеркалі „людина пізнала себе «под взглядом», на «сцене Другого». Як зазначає російський дослідник лаканівських праць А. Горних: «В общем «феномен человека» в лакановской антропологии возникает на пересечении различных модусов опыта негативности» [4, с. 408] і площиною перетину у запропонованій інтерпретації, є твір «як точка ідентифікації впізнаванні й розуміння» [6, с. 73], або ж, якщо говорити дзеркальною мовою, впізнання свого відображення через зустріч мов. Зазначимо, в ролі Іншого виступає не лише герой, письменник відносно читача, чи критик відносно письменника, але й культура, традиція, соціум. Зустріч свідомостей водночас свідчить про розчиненість в мові, зміщення людини відносно Его, децентрованість, що дає можливість інтерпретувати Твір як Символ зустрічі символів, якими «...человек прорастает в значительно большей степени, нежели он об этом подозревает» [9, с. 19], що є об'єктом дослідження структурного психоаналізу.

Подібній інтерпретації підлягає уявний образ, який виникає на «стадії дзеркала», або ж, відповідно вибраній тематиці, у процесі читання, як результат зустрічі читача й автора словом. Нагадаємо, що на думку Лакана «Імаго» властиві такі риси: він є ідеальним, завершеним, цілісним, статуарним, що, гадаємо, притаманно художньому образу загалом. Він є ілюзорним, уявним,

оскільки носить випереджувальний характер стосовно розвитку дитини. Зазначимо, доволі часто літературний герой своїм життєвим багажем перевершує власний досвід читача, що, безумовно, сприяє розширенню його світоглядних горизонтів, як зазначає Г. Гадамер: «Мистецький твір означає приріст буття» [6, с. 82], «Те, що представлене через образ, через цей образ поєднується з буттям» [6, с. 47]. Він є формативним, тобто впливає на формування особистості, що також є притаманним, або ж, принаймні, бажаним для художнього твору загалом. Він є відчуженим, «зазеркальним» по відношенню до іншого, так само як і літературний персонаж, який не дивлячись на внутрішню спорідненість з ним, лишається героєм в площині літературного тексту, що цілком відповідає лаканівському мотиву втраченої реальності та пошуку загубленої цілісності, у даному випадку посередництвом літературного твору.

У «Стадії дзеркала» зазначено, що вищеперераховані властивості Уявного образу («Імаго») призводять до нової травми: суб'єкт розщеплюється на «Я» - і «моє Я» - образну ідеальну форму, основною метою якої є загарбання «Я». Дещо подібний процес розщеплення спостерігаємо при читанні твору: читач («Я») в полоні художнього образу («мого Я»), який веде за собою оману відродження втраченої цілісності...

Загальновідомо, що лаканівська тріада Реальне-Уявне-Симолічне вважається переведенням, відповідно до екзистенціалізму, фрейдівської тріади психічного Воно-Я-Над-Я. Зазначені категорії зручно розглядати у якості трьох вимірів людського існування, залежно від координації яких, на думку Лакана, складається доля суб'єкта: екзистенціонального («чуттєвий досвід»), феноменологічного (індивідуальна свідомість) і структурного (соціальні відносини). Нагадаємо, що у Фрейда поняття Воно охоплює інстинктивні відчуття (Ід), Я - сферу усвідомленого (Его) і Над-Я - соціальну сферу (Супер-Его). З цієї точки зору досить влучне висловлювання Ж. Міллера на семінарі в Барселоні, присвяченому лекціям Фрейда, про те, що певні праці,

зокрема лекція XXIII, є підтвердженням того, що Лакан є фройдистом, а Фройд – лаканістом. Припускаємо, що дебіологізованому аналогу фroyдівської триструктурної моделі співзвучні категорії герменевтики Текст-Читач-Критика.

У праці «Функция и поле речи и языка в психоанализе» Ж. Лакан зазначає, що Реальне, «... есть та часть конкретного трансиндивидуального дискурса, которой не хватает субъекту для восстановления непрерывности своего сознательного дискурса» [9]. Подібній інтерпретації підлягає Текст як неусвідомлений засіб відновлення цілісності, дії творчого інстинкту. Реальне, як цілісність несвідомого, домовне несвідоме, «до досвідний досвід» є відсутнім, чинить опір символізації, структурується як мова. Реальне, як зазначає польський вчений С. Жижек у статті «...Невыносимая легкость бытия»: «... это чисто виртуальный, «реально несуществующий» порядок бессубъектного исчисления, который тем не менее регулирует всякую «реальность» как материальную, так и / или воображаемую» [10]. Аналогічно Текст як потенційно енергетичне джерело до миті зустрічі з читачем відчужений, відсутній і становить собою «...реестр опыта, у которого отсутствует любое отличие или нехватка» [9]. Автор, у ролі якого, зазначимо, виступає також кожен Читач, який щоразу народжує Твір в собі заново, «реконкіста» (Н. Зборовська) автора спонукає подібний процес в читачеві, надає тексту буттєвості. Симбіоз тексту та письменника у контексті літературної герменевтики дещо відповідає лаканівському потрактуванню єдності немовляти з тілом матері. До речі, на аналогію між розвитком немовляти та певними процесами в літературі також звертає увагу Н. Зборовська у своїй монографії «Код української літератури».

Щодо наступної з вищеперахованих ознак Реального, то цілком ймовірно, що Текст як і Реальне, чинить опір символізації, адже, як зазначав К. Юнг, сутністю процесу творення є неусвідомлене одухотворення архетипу. «Людина децентрована відносно світу, який переважає її та від неї виривається» [11]. Відповідно Текст, як сукупність наперед заданих символів,

через які автор прагне виразити свої внутрішні пошуки, не завжди задовольняє його. Згадаймо, принаймні, гартування вогнем багатьох сторінок літературних шедеврів. Кропіткі пошуки того слова-символа, що стає поштовхом залучення до віртуалізованого світу, створеного автором, свідчать про прагнення відсутнього бути присутнім, прочитаним. Тому Реальне (Текст) структурується як мова – царина апріорно заданих приховано-відкритих символів, яка спроможна поєднати автора і читача.

«Всякая же речь требует себе ответа» [9] - зазначає Ж. Лакан, що співзвучно мотивам праць Г. Яусса, де автор наголошує: «...частина герменевтичного завдання полягає в тому, щоби викликати текст до живої розмови, де первинним завжди є питання та відповідь» [7, с. 292]. Отож ,будь-який Текст потребує свого Читача, адже «справжній текст пишеться для того, щоб його читали» [6, с. 155].

Бар'єр відчуженості, що, нагадаємо, є притаманною рисою Реального, стає у певній мірі подоланим шляхом входження у «порядок Уявного», який у запропонованому ракурсі ототожнюється з читачем. До смислової співзвучності Уявного образу та художнього образу в значенні зустрічі з Собою та Іншим, які, в даному випадку доволі часто є синонімами, а не навпаки (улюблена фраза Ж. Лакана – крилатий вираз А. Рембо «Я – це Інший», додаємо домінування бажання визнання на рівні Уявного (Читача), саме тому в лаканівській праці підкреслюється, що в таємницю шифрованих включений дискурс іншого. Тому пошук цілісності, за Лаканом, відбувається також у площині інших, поза собою, при цьому супроводжується певними почуттями, такими як любов, зненависть, які мають різноманітні прояви.

Подібний процес спостерігається й тоді, коли читач прагне визнання «мого «Я»» у віртуалізованому світі, твореному художнім текстом. Він переймається відносно інших осіб – персонажів твору, аналогічними почуттями зненависті та любові.

Щодо любові, то їй Лакан приділяє особливу увагу, оскільки вона, на його думку, виникає на основі Уявного образу. «Любов, – як зазначає Н. Зборовська, інтерпретуючи праці Лакана, – одна зі створених людиною ілюзій: люблять, по суті, власне «Я», здійснене в «іншому» на рівні Уявного» [1, с. 221]. Можливо й номінація улюблений герой є наслідком реалізації прагнення зустрічі з власним уявним образом, у якому ми відкриваємо й любимо перед усім себе. Маємо форматний приклад адекватної символічної ідентифікації, яка, цілком ймовірно, виводитиме суб'єкта з невротичної ситуації, що є основною метою психотерапевтичної практики. Вірогідно, що відповідно до існування саногенного й патогенного мислення, можемо говорити й про наявність саногенних (список яких, безперечно, очолює Біблія) і патогенних текстів та їх доки що остаточно не вивчений вплив на читача. Показовою щодо процесу по трактування ідентичності як еквівалента ідентифікації з чимось є теорія дискурсу, логіка еквівалентності Лакло і Муфф [12]. У ролі «чимось» виступають позиції суб'єкта, запропоновані дискурсами. Як зазначає Т. Гундорова у книзі «Проявлення слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація»: «Можна зблизити становлення дискурсу окремого суб'єкта й цілої культури, розглядаючи останню як артикульовану знакову систему, яка претендує бути значущою, сформованою та виявленою стосовно цілого соціуму» [13, с. 57].

Єдність позицій – «зустріч в дискусії» знаменує за Ж. Лаканом Слово. Прикметно, що в Молитовних текстах впадає в око те, що Слово неодмінно пишеться з великої літери, яка в даному контексті означає Безмежну Любов Бога до людей, проявом якої і є дароване Безцінне Благо – можливість наблизитися до тієї вершини, де збігаються усі дискурсивні шляхи, або, за Г. Гадамером, відбувається «злиття горизонтів»: «Іменно сила слова увековечиває движение Великого Долга». «Власть церквей обусловлена языком, который они сумели сохранить» [9] - пише Лакан. Принагідно зазначимо, головній заповіді християнства: «Возлюби ближнего своего как

самого себя», приділена особлива увага в книзі Ж. Лакана «Етика психоанализа» (розділок «Парадокс наслаждения»). Щодо власної персони Лакан був достатньо самокритичним. Так, аналізуючи своє відношення до іншого, він пише: «Их трудности и страдания я вижу лишь в зеркале своих собственных. И дело, конечно, не в недостатке воображения – скорее, мне не хватает чувства, того самого, путь которого столь труден и которое как раз и заслуживает именоваться любовью к ближнему» [14, с. 241]. У зазначеному трактуванні, особливо якщо взяти до уваги потужний вплив ідей Гегеля на Лакана, промовисте висловлювання: «Імператив слова – закон, що формує людину за своїм образом і подобою» передбачає її високу духовну зрілість. Інший (мирянин), керуючись Святим письмом, має виплекати в собі те, що хоче побачити в ньому Господь, щось від Бога, щоб пролилась на нього Божа любов – мотиви антропоцентризму в площині «символістського» психоаналізу. «Суттєвим є те, що Ідеальний Батько, - як пише Т. Гундорова, зазначимо, Ідеальний Батько ототожнюється з постатями Пророка, Генія, Бога, - надає сили, законності влади й значущості всім відношенням, оберігає традицію, вірність природному порядку, біологічному й моральному принципам життя» [13, с. 57]. Нагадаємо, в паномовній установці вчення Лакана, верховній ролі Батька відповідає символіка закону мови.

Ключовими термінами Символічного є заборона, закон, що підкреслює домінуючу позицію над Реальним та Уявним. Загалом, головний момент лаканівської топіки – це взаємодія уявного, як джерела суб'єктивного ілюзорного синтезування та символічного, яке являє собою сукупність об'єктивних механізмів мови й культури. Оскільки Реальне порівнюється з Текстом, а Уявне – з Читачем, то логічним продовженням метафоричного тлумачення лаканівської тріади є ототожнення Символічного з Критикою: «Словом его бытие оправдается или Словом же осудится» [9]. Твір як результат «еруптивної сили натхнення» є водночас «запитом любові» письменника, якому далеко не байдуже сприйняття читацькою аудиторією: „Его субъекта ищет

соблазнитъ его Супер Его” [9]. Трактуючи висловлювання Лакана :„Вот почему желание не есть ни позыв к удовлетворению (творчий інстинкт), ни запрос в любви (визнання твору Іншим), но разница, получаемая вычитанием первого из второго, сам феномен их раскола” [8], припускаємо, що саме ця різниця і є об’єктом дослідження літературної критики.

Цікаво описує лаканівське символічне Н. Калина, вказуючи на те, що: «Символічне – це структурний рівень мови і соціальних відносин. На цьому рівні суб’єкт не є Буттям-у-собі (Реальним) чи Буттям-для-Себе (Уявним), а швидше – «Буттям-для-інших» [15]. У ракурсі нашого дослідження висловлювання трактується таким чином: суб’єкт не є Буттям-у-собі (Текстом) чи Буттям-для-себе (Читачем), а швидше Буттям-для-інших (Літературною Критикою).

Отож, лаканівський структурний («символістський») психоаналіз, як специфічний метод пізнання, якому властива широка універсальність, міждисциплінарність спонукає до подальших літературознавчих студіювань апелівського спрямування, базовим положенням якого є пошуки мовного консенсусу, тобто узгодженого розуміння змісту в безмежному комунікативному полі. Панмовний характер лаканівських праць змушує замислитися над власною відповідальністю у мандрах країною Слова, дороговказом яких є промовисте висловлювання Ж. Лакана :«...В начале было именно слово и мы живем в его творении, но продолжается это творение и обновляется оно лишь делом нашего ума» [9].

Список використаних джерел та літератури

1. Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство: Посібник / Н. В. Зборовська – К : «Академвидав», 2003. – 392 с.
2. Нич Ришард. Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство / Р. Нич. – Львів : Літопис, 2007. – 316 с.

3. Лотман Ю. М. Семіосфера / Ю. М. Лотман. – С.-Петербург : «Искусство – СПб», 2001. – 704 с.
4. Постмодернізм. Енциклопедія. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
5. Мазин В. А. Введение в Лакана / В. А. Мазин. – М.: «Наука», 2006. – 67 с.
6. Гадамер Г. Г. Герменевтика і поетика / Г. Г. Гадамер. – К.: «Юніверс», 2001. – 288 с.
7. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. // за ред. М. Зубрицької, – Львів: Літопис, 1996. – 632 с.
8. Лакан Ж. Стадія зеркала и ее роль в формировании функции «Я» [Электронный ресурс] / Ж. Лакан. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r6.htm/. – Загл с. экрана.
9. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе [Электронный ресурс] / Ж. Лакан. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r2.htm. – Загл с. экрана.
10. Жижек С. ...Невыносимая легкость бытия [Электронный ресурс] / С. Жижек. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/ziz12.htm. – Загл с. экрана.
11. Барант Р. ...Жак Лакан ("Глубинная психология" т.2) [Электронный ресурс] / Р. Барант, И. Барант. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/oni_1.htm. – Загл с. экрана.
12. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М. Йоргенсен. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2004, – 336 с.
13. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова, – Львів : Літопис, 1997. – 297 с.
14. Лакан Ж. Этика психоанализа (Семинары: Книга VII (1959-60) / Ж. Лакан. – М. : Изд-во «Гнозис», Изд-во «Логос», 2006. – 416 с.

15. Калина Н. Ф. Структурно-аналитический подход в терапии (глава из книги "Основы психоанализа") 1-я часть [Электронный ресурс] / Н. Ф. Калина. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/kalina/default_24.htm. – Загл с. экрана.